

به نام خدا

بررسی و تحلیل شیوه‌ی عنوان‌گذاری در مجموعه داستانی «دوازده قصه از زندگانی

چهارده معصوم(ع)» اثر مسلم ناصری

محبوبه همتیان

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان

m.hematian@ltr.ui.ac.ir

مهدیه کاظم زاده عطوفی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان

mkazemzadeh89@gmail.com

چکیده

عنوان، نشانی از هویت متن به همراه دارد و جزئی از ساختمان معنایی متن به شمار می‌رود. تکنیک نام‌گزینی برای عنوان داستان‌ها یکی از شگردهای مهم در داستان‌پردازی به شمار می‌آید. در گزینش عنوان داستان‌ها عوامل درون‌متنی شامل عناصر داستان و عناصر بلاغی و عوامل برون‌متنی شامل شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای، باورها و عقاید مطرح در جامعه و بینامتنیت نقش مهمی دارد. در این مقاله مجموعه‌ی چهارده‌جلدی «داستان‌های زندگانی چهارده معصوم(ع)» که در رده‌ی کتاب نوجوان گروه‌بندی شده است، بررسی شده و به روش و مبنای نام‌گذاری هر کتاب از این مجموعه و میزان تأثیرگذاری آن بر ذهنیت‌سازی نوجوان درباره‌ی شخصیت اصلی داستان و محتوای آن پرداخته شده است. کل این مجموعه چهارده عنوان اصلی و ۱۶۸ عنوان فرعی دارد. همچنین در این مقاله سعی شده است به شیوه تحلیلی-توصیفی ساختار عنوان‌ها و نقش عوامل درون‌متن و برون‌متن در گزینش عنوان داستان تبیین شود. اغلب عنوان‌ها در این مجموعه درون‌متنی و مضمونی با کارکرد توصیفی است و به متن داستان ارجاع دارد نه بیرون از آن. ساختار عنوان‌ها بیشتر ترکیبی است تا ساده و به دلیل واقع‌گرایی داستان‌های مذهبی توجه به عنوان‌های عینی بیشتر از عنوان‌های انتزاعی است. در موارد اندکی نیز عنوان‌ها معماگونه است. رابطه خاص هم‌حضور (بینامتنیت) در نام‌گذاری برخی عنوان‌های اصلی نقش داشته است.

کلیدواژه‌ها: عنوان‌گذاری داستان، عوامل درون‌متنی، عوامل برون‌متنی، مجموعه داستانی «دوازده

قصه از زندگانی چهارده معصوم(ع)»

مقدمه

آنچه در ابتدا مخاطب را متأثر و به خواندن ترغیب می‌کند، عنوان داستان است که می‌تواند در پذیرش یا رد اثری تأثیرگذار باشد. عنوان، اولین نشانه آشنایی مخاطب با نوشته است که سبب

شکل‌گیری ذهنیت در خواننده و شروع داستان در ذهن او می‌شود؛ یعنی زمانی که خوانش متن داستانی هنوز شروع نشده است. در واقع عمل خوانش همواره پس از تأیید عنوان داستان در ذهن مخاطب صورت می‌گیرد. عنوان داستان می‌تواند برجسته‌ترین و اصلی‌ترین پیام داستان باشد. پیامی که هدف و غایت سخن نویسنده در آن نهفته است. نوآوری، برانگیختگی تفکر، ترغیب خوانندگان، گیرایی و تسخیر ذهن و نگاه آنها، پرهیز از عنوان‌های درازدامن و الهام‌بخش بودن؛ از جمله عوامل اثرگذار در گزینش عنوان داستان است (یونسی، ۱۳۸۲: ۱۳۰-۱۱۰).

لئوهوک (Leo H. HOCK) عنوان را مجموعه‌ای از نشانه‌های زبانی متشکل از واژه‌ها و جمله‌ها می‌داند که جهت متن را مشخص می‌کند، به محتوای کلی داستان و متن اشاره و مخاطبان را جذب می‌کند (محمدی و قاسمی دوری‌آبادی، ۱۳۹۵: ۸۱).

ژنت پیرامتن‌ها را عناصری می‌داند که در آستانه متن قرار دارد و آن‌ها را به درون‌متنی و برون‌متنی تقسیم‌بندی می‌کند. «پیرامتن‌هایی که درون کتاب به چشم می‌خورد، مثل عنوان، دیباچه، پاورقی و سرفصل‌ها، را درون‌متن نامید و مجموعه پیرامتن‌هایی از قبیل مصاحبه‌ها، مراسلات و یادداشت‌های شخصی روزانه را که در همان ابتدای پیدایش متن در خارج از اثر جای گرفتند، برون‌متن نام نهاد» (ژوو، ۱۳۹۴: ۴).

عنوان به مثابه پیرامتنِ درون‌متنی خود می‌تواند به «عنوان درون‌متنی» و «عنوان برون‌متنی» تقسیم‌بندی شود. عنوانی که بتواند به یک یا چندین عنصر موجود در متن از قبیل موضوع، مضمون، صورت و شکل اثر که متن بر اساس ترکیب آن‌ها خلق می‌شود، مرتبط شود، «عنوان درون‌متنی» است و اگر عنوان به عوامل فرامتنی و برون‌متنی از قبیل شخصیت‌هایی که بیرون از متن قرار دارند یا مکانی که اثر در آن شکل گرفته است، ارجاع داده شود، «عنوان برون‌متنی» نام می‌گیرد (نامور مطلق، ۱۳۸۸: ۹۰). عنوان در کنار مؤلفه‌های دیگر پیرامتن افق انتظاری را در خواننده شکل می‌دهد. خواننده با توجه به عنوان داستان و تعبیر و تفسیری که در ذهن او شکل می‌گیرد، انتظار دارد با متنی در تناسب مستقیم یا حتی معکوس با عنوان داستان روبه‌رو شود.

عنوان را در داستان به دو نوع مضمونی و معماگونه دسته‌بندی کرده‌اند. «عنوان مضمونی» عنوانی است که کلیدی برای تفسیر متن در اختیار می‌گذارد و نقشی هدایتگر دارد؛ به این معنی که کانون ویژه دقت و تمرکز خواننده را از همان ابتدا به گونه‌ای متمایز مشخص می‌سازد. این نوع عنوان معمولاً یکی از شاخص‌های متن را توصیف می‌کند؛ به این صورت که یا مکان وقوع حوادث را خاطر نشان می‌سازد و این مکان در سرنوشت داستان نقش اساسی دارد یا به شخصیتی اشاره

می‌کند که نقش اصلی را در داستان به عهده دارد و حتی می‌تواند برخی از خصوصیات قهرمان داستان را نیز به گونه‌ای ضمنی آشکار سازد یا اینکه از محتوای متن خبر می‌دهد و مفاهیمی را به ذهن متبادر می‌کند که شاید با درون‌مایه داستان بیگانه نباشد. این عنوان حتی می‌تواند خواننده را پیشاپیش از تأثیری که داستان بر وی خواهد گذاشت، یعنی از جنبه نشاط‌انگیزی یا حزن‌انگیز بودن داستان تا حدودی آگاه سازد.

دسته‌ی دوم «عنوان معماگونه» است که مفهوم آن با توجه به دیگر عناصر پیرامتن و همچنین با مطالعه کامل اثر روشن می‌شود. این‌گونه عنوان بی‌درنگ سؤال‌هایی را برای خواننده مطرح می‌کند: چه اتفاقی؟ برای چه کسی؟ به چه علت؟ چنین پرسش‌هایی بدون شک اشتیاق خواننده را برای مطالعه متن برمی‌انگیزاند. «آمبرتو اکو» عقیده دارد که عنوان یک اثر نباید بر افکار و اندیشه‌های خواننده تأثیر بگذارد؛ بلکه باید خواننده را سردرگم کند. «لسینگ»، نویسنده آلمانی، نیز معتقد است هرچه عنوان درباره محتوای متن اطلاعات کمتری در اختیار خواننده قرار دهد، جذابیت و گیرایی اثر افزایش می‌یابد؛ بنابراین «عنوان معماگونه» قادر است نویسنده را برای پدیدآوردن انگیزه و کشش بیشتر در خواننده یاری دهد (قویمی، ۱۳۸۷: ۴۹).

کارکردهای عنوان در دیدگاه ژنت عبارت است از: هویتی، توصیفی، ارزش‌گذاری ضمنی و کارکرد جذب‌کنندگی. کارکرد هویتی یا تمایزبخشی مانند نام خاص است؛ همان‌گونه که نام شخص او را از دیگران متمایز می‌کند، عنوان نیز به اثر تشخیص می‌بخشد؛ همچنان که در بسیاری از موارد حتی با شنیدن نام اثر می‌توان با آن ارتباط برقرار کرد.

کارکرد توصیفی ممکن است مضمونی (درباره‌ی محتوا) یا صوری (درباره‌ی قالب و فرم اثر) باشد. کارکرد ارزش‌گذاری ضمنی دربرگیرنده‌ی تمام معانی جانبی یک عنوان جز کارکرد توصیفی است؛ به گونه‌ای که امکان دارد شیوه نوشتار یک نویسنده یا گونه‌ی ادبی یک عصر را به شکل تکریم‌آمیز یا تمسخرآمیز تداعی کند. در کارکرد جذب‌کنندگی عنوان با اختصار یا اطناب یا هنجارشکنی، مخاطب را مجذوب می‌کند (ژوو، ۱۳۹۴: ۶-۱۰). با در نظر گرفتن کارکردها اهمیت عنوان به این دلایل است:

۱) عنوان هر کتاب آن را از سایر هم‌نوعانش متمایز و در طبقه‌بندی درستی جای می‌دهد؛ ۲) عنوان، توصیفی از مضمون داستان یا کتاب است؛ ۳) عنوان مناسب قادر است خواننده را به مطالعه محتوای اثر تشویق کند؛ ۴) گاهی عنوان بیانگر سبک و شیوه روایت است (رشیدی و صادقی شهپر، ۱۳۹۹: ۱۸۵).

در این پژوهش به صورت خاص شیوه‌های عنوان‌گذاری در یکی از مجموعه‌های داستانی حوزه‌ی کودک و نوجوان بررسی شده است. این مجموعه «داستان‌های زندگانی چهارده معصوم (ع)»، اثر بازنویسی شده به قلم مسلم ناصری و در رده‌ی کتاب نوجوان است. هر کتاب از این مجموعه حاوی داستان‌هایی با مضامین اجتماعی، اخلاقی و تربیتی است که با نثری ساده و روان و با بهره‌گیری از معتبرترین منابع تاریخی و اسلامی به روایت قصه‌هایی از زندگی امامان (ع) می‌پردازد.

در دو بخش مجزا نخست ساختار عنوان‌ها و سپس رابطه عنوان با متن داستان و نقش عوامل درون‌متنی و برون‌متنی در گزینش عنوان داستان بررسی می‌شود تا بتوان نوع عنوان را از دیدگاه نامور مطلق و قویمی و کارکرد آن را از دیدگاه ژنت مشخص و بیان کرد که به‌کارگیری چنین عنوانی تا چه اندازه برای داستانی در حوزه کودک و نوجوان و تأثیرگذاری بر ذهن او مناسب است.

پیشینه‌ی پژوهش

درباره شگردهای داستان‌پردازی در کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری بحث شده است؛ اما در خصوص نقش و اهمیت عنوان در داستان‌های معاصر در حوزه‌ی کودک و نوجوان پژوهش مستقلی انجام نشده است؛ البته مقاله‌هایی درباره بررسی عنوان‌ها در مجموعه داستان‌ها و آثار مختلف نوشته شده است؛ از جمله:

«بررسی تطبیقی عنوان در رمان‌های ادبیات پایداری با تکیه بر رمان أم سعد و دا» از محمود بشیری و سمیه آفاجانی کلخوران (۱۳۹۵)؛

«تحلیل تطبیقی عنوان در آثار صادق هدایت و زکریا تامر» از ابراهیم محمدی، عفت غفوری حسن‌آباد و عبدالرحیم حقدادی (۱۳۹۳)؛

«بررسی عنوان داستان‌های جنگ در حوزه‌ی کودک و نوجوان (دهه شصت و هفتاد)» از سیده‌ساره صالحی ساداتی، سیدمحمد راستگوفر، محمدرضا یوسفی و فاطمه‌سادات طاهری (۱۳۹۸)؛

«نام‌گزینی در روزگار سپری شده دولت‌آبادی» اثر قهرمان شیری (۱۳۸۷)؛

«مقایسه تحلیلی تطبیقی عنوان‌های "یکی بود یکی نبود" جمال‌زاده و "الوثبه الأولى" محمود تیمور» از شهره معرفت و حبیب‌الله عباسی (۱۳۹۳)؛

در این مقاله‌ها ابتدا بر اساس نشانه‌شناسی و در مرحله‌ی بعد بر اساس بینامتنیت و ترامنتیت آثار ادبی و هنری بررسی شده است. تعدادی از این مقاله‌ها نیز بدون در نظر گرفتن عوامل متعدد در